

УДК: [37.04-056.26:7]:364-57

АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ СПРИЯННЯ ОСОБИСТІСНІЙ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ДІТЕЙ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ В УМОВАХ ЦЕНТРІВ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

А.В. Хіля

У статті розкривається питання особистісної ідентифікації дитини з функціональними обмеженнями як складової психолого-педагогічного супроводу в центрах соціально-психологічної реабілітації.

Детально описані особливості використання арт-терапевтичних технологій у процесі формування власного образу «Я» та образу себе як частини групи, що дозволяє фахівцеві під час інтерпретації творчого доробку дитини здійснювати діагностику та поступову корекцію цього образу через опосередковану можливість «висловитися», що відображається в своєрідному переносі переживань, рис характеру, притаманних дитині чи її оточенню.

Ключові слова: особистісна та групова ідентифікація, арт-терапія, інклюзивна модель навчання, центр соціально-психологічної реабілітації.

АРТ-ТЕРАПИЯ КАК ВСПОМАГАТЕЛЬНОЕ СРЕДСТВО ЛИЧНОСТНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ ДЕТЕЙ С ФУНКЦИОНАЛЬНЫМИ ОГРАНИЧЕНИЯМИ В УСЛОВИЯХ ЦЕНТРОВ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ

А.В. Хиля

В статье раскрывается проблема самоидентификации ребенка с функциональными ограничениями как составляющей психолого-педагогического сопровождения в центрах социально-психологической реабилитации.

Раскрываются особенности использования арт-терапевтических технологий в процессе формирования собственного образа «Я» и образа себя как части группы, что позволяет специалисту при интерпретации творчества ребенка осуществлять диагностику и постепенную коррекцию уже сложившегося образа через опосредованную для ребёнка возможность «высказаться», что отражается в своеобразном переносе переживаний и качеств характера, которые присущи ребёнку или его окружению.

Ключевые слова: личностная и групповая идентификация, арт-терапия, инклюзивная модель обучения, центр социально-психологической реабилитации.

PERSONAL IDENTIFICATION HELP FOR CHILDREN WITH FUNCTIONAL LIMITATIONS BY MEANS OF ART THERAPY IN THE CONDITIONS OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION CENTERS

A.Khilya

The present article suggests issues of personal identification of the child with functional limitations. Examples of the use of art therapy techniques are introduced. Features of formation of self-image in terms of psychological and pedagogical support are discussed. Positive and negative aspects of the impact of the inclusive model of education and training in the centers of social and psychological rehabilitation of the formation of the child are described .

The process of art-therapeutic work is predated, which includes: interpretation of the child's creativity; diagnosis and correction of the child's self-image; diagnose and correct relationship to reality. In addition, spontaneous artistic and creative activity helps the child to «speak» by creating a unique image of the experience, character traits, values and attitudes to the environment. The findings from this research provide evidence that specialist in the consideration of creative works of a child

can understand them displayed in the particular child, the conditions of its formation and education. And, on the basis of special organization art therapy sessions to help its establishment and identity.

Key words: *personal and group identity, art therapy, inclusive education model, the center of social and psychological rehabilitation.*

Людина – істота соціальна, якій притаманно збиратися в різні групи, об'єднуватися за інтересами, родом занять тощо. І саме з моменту усвідомлення дитиною себе, своєї ролі в сім'ї, а потім і в соціумі, починаються процеси самоідентифікації.

Аналіз наукових джерел з педагогіки та психології засвідчує, що поняття ідентифікації розглядається як «важливий механізм соціалізації, що виявляється в прийнятті людиною соціальної ролі при входженні в групу, в усвідомленні нею групової належності, формуванні соціальних установок тощо» [7]. У кожній групі існують свої цінності та позиції по відношенню до життя, що проявляються в практичних діях, направлених на пізнання та організацію життєвого простору. У дітей з функціональними обмеженнями в даному випадку немає переваг перед однолітками та іншими дітьми, оскільки їхній простір та розвиток обмежені за рахунок наявних вад. Окрім того, якщо ми розглядаємо групову ідентифікацію, то вона полягає в зіставленні людиною себе з узагальненим образом члена соціальної групи чи спільноти, за рахунок чого відбувається прийняття її цілей та цінностей, часто некритичне [7]. У цьому форматі одним із ключових завдань дорослих, що є провідниками такої дитини у світі, стає їх «обережна» інтеграція в групу, яка відповідає їхнім віковим, психоемоційним та фізіологічним потребам розвитку, адже під час такого зіставлення з групою дитина усвідомлює себе як особистість, у порівнянні себе із іншими людьми – значимими дорослими. У випадку зіставлення себе самої із значущою людиною ідентифікація виступає в якості процесу розпізнання якостей людини, на основі яких можна: по-перше, віднести себе до певного класу чи типу, а по-друге – визнати свою цілісність та ідентичність [7]. Ці процеси, як зазначає С.Головін, мають сприяти взаєморозумінню між людьми через усвідомлене чи несвідоме наслідування характеристик іншої людини.

Процес особистісної ідентифікації має два напрямки – формування власного образу та формування образу себе як частини групи. Стосовно першого напрямку, серед основних моментів ідентифікації дитини з функціональними обмеженнями на сьогодні визначають ціннісне ставлення до себе через ставлення до власного ідеального та реального образу «Я», здоров'я, емоцій, гендерної належності, інтересів та хобі, можливостей самореалізації. Що стосується другого напрямку, то кожна дитина проходить свій шлях становлення, ідентифікуючи себе, насамперед, зі своїми рідними. Складність такої ідентифікації в дітей з функціональними обмеженнями полягає в тому, що оточують, її зазвичай, здорові та не обмежені в своїй життєдіяльності дорослі. На відміну від них, дитині з функціональними обмеженнями важче наслідувати емоції, поведінку, рухи тощо, адже в залежності від наявного дефекту всі процеси пізнання та наслідування ускладнюються. Розуміння, що ти не такий, як інші, нерідко призводить до психоемоційних розладів, внутрішнього конфлікту та, як наслідок, девіантної поведінки.

З часом дитина починає усвідомлювати свою належність до значимої соціальної групи за межами сім'ї – більш віддалені родичі, друзі та знайомі, спеціалісти різних професій та навіть незнайомі люди (телезірки, митці тощо), що можуть набути статусу авторитету для дитини. Усі ці люди є носіями певних систем цінностей, особистісних рис та життєвих стратегій, що зумовлює свідоме чи підсвідоме прагнення дитини до наслідування та сприяє формуванню уявлень про себе як носія ідентичних цінностей, особистісних рис та поведінкових стратегій у відповідності до життєвих орієнтирів і діяльності значимої соціальної групи.

Таким чином, актуальності набуває питання авторитетних дорослих, під впливом яких і відбувається особистісна ідентифікація дитини. На жаль, на сьогодні практично всі діти з функціональними обмеженнями значною мірою продовжують перебувати в «суспільній ізоляції», не виходячи за рамки спеціалізованих закладів освіти, охорони здоров'я та соціального захисту. Основні процеси спілкування та особистісної ідентифікації відбуваються в умовах сім'ї та в центрах соціально-психологічної реабілітації, де діти проходять комплексну реабілітацію. Слабкі спроби організувати та поширити практику інклюзивного навчання досі не можуть забезпечити повноцінної інтеграції таких дітей у соціум та створити максимально комфортні умови для їх самоідентифікації та наступної самореалізації в житті.

Саме тому означені обмеження спонукають фахівців до пошуку додаткових методів, засобів та організаційних форм психолого-педагогічного супроводу дітей з функціональними обмеженнями.

Аналіз наукових джерел, вивчення передового вітчизняного та зарубіжного досвіду, а також власна педагогічна практика засвідчують, що одним із ефективних методів роботи з дітьми з функціональними обмеженнями є арт-терапія, упровадження якої в психокорекційну практику роботи з дітьми з функціональними обмеженнями має багатолітню історію. Так, про ефективність та доцільність використання арт-терапії в роботі з такими дітьми свідчать традиції реалізації терапевтичного та психокорекційного потенціалу мистецтва та досвід використання арт-терапевтичних технологій у системі

психолого-педагогічного супроводу дітей з функціональними обмеженнями, які розкривають та поширюють провідні зарубіжні науковці та практики. Серед них можна назвати імена таких учених, як: Дж.Алвін (США), Ж.-Е.Ескероль (Франція), А.Марінова та П.Цанєва (Болгарія), Р.Шоу (Польща), а також представників російської наукової думки, таких як Б.Айзенберг, О.Карабанова, Т.Кісельова, Л.Кузнецова, С.Куракіна, О.Медведева, Ю.Некрасова, Л.Тіхонович та інші.

Відстежуючи становлення та розвиток арт-терапії як складової роботи з дітьми з функціональними обмеженнями в незалежній Україні, зауважили, що свій початок вона бере у дисертаційних дослідженнях І.Дмитрієвої, І.Кузави, Л.Куненко, З.Ленів, І.Лисенкової, І.Чернухи та інших, що присвячені впливу психокорекційного та психотерапевтичного потенціалу мистецтва та художньо-творчої діяльності на гармонійний розвиток особливої дитини. Таким чином, збільшився не лише інтерес науковців до питань використання мистецтва та художньо-творчої діяльності в роботі з дітьми з функціональними обмеженнями з метою корекційно-виховної роботи, спрямованої на всебічний та гармонійний розвиток особистості. Необхідно говорити про цілеспрямовану реалізацію терапевтичного потенціалу мистецтва та художньо-творчої діяльності дітей з особливими потребами в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації, що сприяє оптимізації процесу особистісної ідентифікації особливої дитини та забезпечує її подальшу життєву самореалізацію та інтеграцію до відповідної соціальної групи.

Усвідомлення цінності використання методів арт-терапії в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації визначило **мету** нашої публікації, а саме – вивчення специфіки сприяння особистісної ідентифікації дітей з функціональними обмеженнями засобами арт-терапії в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що вибір арт-терапії як базової технології психолого-педагогічного супроводу, що сприяє особистісній ідентифікації дітей з функціональними обмеженнями, обумовлений тим, що вона найбільш повно забезпечує потреби дитини в самоусвідомленні та інтеграції в соціум. Як зазначають провідні фахівці, використання методів арт-терапії забезпечує в роботі з дітьми з функціональними обмеженнями реалізацію таких функцій, як:

- діагностична (кожен продукт творчості є «особливий документ, який містить багато інформації про свого автора... але не може бути основою для постановки діагнозу»);
- терапевтична (зцілення особистості за допомогою мистецтва, повернення до психологічної цілісності);
- катарсисна (очищення, звільнення від негативних станів);
- регулятивно-релаксаційна (зняття нервово-психічного напруження, регуляція психосоматичних процесів; моделювання позитивного психоемоційного стану);
- комунікативно-рефлексивна (забезпечує корекцію відхилень спілкування, формування адекватної міжособистісної поведінки, самооцінки);
- культурологічна (обумовлена об'єктивним зв'язком особистості з культурою як системою цінностей; розвитком людини на основі засвоєння нею художньої культури, становленням її творчого начала);
- освітня (направлена на розвиток особистості та засвоєння нею дійсності засобами мистецтва, що забезпечують отримання знань у сфері мистецтва та практичних навичок у художньо-творчій діяльності);
- виховна (формування морально-естетичних, комунікативно-рефлексивних основ особистості, сприяння її соціокультурній адаптації за допомогою мистецтва);
- корекційна (сприяє профілактиці, корекції та компенсації недоліків розвитку) [1, с. 25-26; 2, с. 19].

Зважаючи на основні закономірності перебігу арт-терапевтичних процесів, що забезпечують ефективність соціально-психологічної роботи та психолого-педагогічного супроводу в досягненні поставленої мети, на основі аналізу роботи О.Медведевої та оперуючи загально педагогічними принципами й спеціальної педагогіки, нами було виділено найбільш науково аргументовані та значущі для нашого дослідження принципи організації арт-терапевтичного процесу:

- принцип цілеспрямованості, що поєднує в собі врахування потреби в розвитку та вихованні дитини з функціональними обмеженнями, необхідності ведення відповідної корекційної та реабілітаційної роботи. При цьому всі аспекти життя такої дитини мають єдину мету, реалізація якої забезпечується завдяки співпраці суспільства, спеціалізованих закладів, медичних установ, сім'ї та освіти. Окрім того, важлива направленість такої роботи на досягнення достатнього результату розвитку та виховання особистості, що має забезпечити її гармонійне входження, адаптацію та життя в соціумі;
- принцип індивідуальної направленості. Цей принцип арт-терапевтичної роботи забезпечує індивідуальний підхід до дітей з функціональними обмеженнями (вікові особливості, наявні вади, особливості психо-емоційного та психофізичного розвитку тощо) та враховує гуманістичні принципи в навчально-виховній та психолого-педагогічній практиці роботи з особливими дітьми;

– принцип соціалізуючої дії арт-терапевтичного процесу – має на меті забезпечення та реалізацію соціальних потреб держави та суспільства через прийняття та реалізацію гуманістичних, соціокультурних, національних норм та традицій, що зі свого боку сприятимуть соціалізації та кращій адаптації дітей з функціональними обмеженнями в самостійному житті;

– принцип єдності діагностики та корекції. Процеси, що відбуваються під час арт-терапевтичної роботи з дітьми з функціональними обмеженнями, потребують постійної діагностики та, на основі такої діагностики, корекції індивідуальної програми психолого-педагогічного супроводу корекційно-педагогічної діяльності, які мають забезпечити найкращі умови навчання та виховання особистості, її гармонізації;

– принцип комплексного використання методів та прийомів корекційно-педагогічної діяльності має забезпечувати системність у використанні методів, форм та прийомів художнього впливу на особистість (із урахуванням її індивідуально-психологічних особливостей), відповідність матеріально-технічної та навчально-методичної баз потребам реалізації запропонованої системи роботи, а також готовність фахівців до використання усього спектру запропонованої арт-терапевтичної діяльності;

– принцип художньо-корекційного впливу. Відповідно до цього принципу в арт-терапевтичному процесі ми маємо забезпечити дитині з функціональними обмеженнями не лише корекційно-компенсуючу складову навчання та виховання, а також духовний розвиток, що в поєднанні стимулюватимуть художньо-естетичний розвиток особистості через художньо-творчу діяльність з використанням різноманітних видів мистецтва;

– принцип педагогічного оптимізму та ранньої допомоги – забезпечує включення в навчально-виховний, корекційно-педагогічний, психолого-педагогічний та інші процеси усіх дітей з функціональними обмеженнями без винятку, що стає можливим завдяки ранньому чи екстремому втручанням та забезпеченню необхідного психолого-педагогічного супроводу відповідно до індивідуальної специфіки особливості дитини [1, с. 54-60].

Ці принципи ми можемо зреалізувати як в умовах роботи центрів соціально-психологічної реабілітації, так і в умовах інклюзивного навчання. Та, незважаючи на переваги інклюзивної моделі навчання, де діти, на думку А.Колупаєвої, будуть краще підготовлені до умов реального життя, матимуть більше можливостей брати участь у різних видах діяльності, сприйматимуться та будуть «прийняті» суспільством, її недоліки, що залежать від порівняно суб'єктивних факторів, можуть мати досить негативний вплив на особистісний розвиток дитини та її інтеграцію в соціум. Так, серед цих факторів А.Колупаєва та О.Савчук називають недостатню забезпеченість фахово підготовлених педагогів, відчуження таких дітей у класах та їх недостатній рівень розвитку порівняно зі здоровими однолітками, що негативно впливатиме на сприйняття ситуації розвитку дитини її батьками, а також недостатність реабілітаційних та інших спеціальних послуг щодо компенсації функціональних обмежень [3, с. 31-32].

Усі ці недоліки інклюзивної моделі навчання компенсуються в центрах соціально-психологічної реабілітації, оскільки діти отримують не лише повний спектр послуг відповідно підготовленими фахівцями, але й особистісно-зорієнтовані ситуації успіху. Недоліком такої системи роботи є лише момент відсутності постійного спілкування зі здоровими однолітками.

Таким чином, незважаючи на форму організації виховного, психолого-педагогічного та корекційно-розвивальних процесів установи, у якій вони відбуваються, завданням фахівців, які використовують арт-терапевтичні технології, є забезпечення комплексного підходу в роботі з дитиною з функціональними обмеженнями із постійним включенням у процес творіння, створення й перетворення, що дозволить такій дитині розвиватися гармонійно, забезпечуючи «збалансований розвиток 4-х сфер – фізичної, емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної» [6]. Це, своєю чергою, забезпечить її інтеграцію в суспільство, дозволить знайти своє місце в житті – ідентифікувати себе як людину, що має приналежність до живої природи, до сім'ї, до чоловічої чи жіночої статі, до певної соціальної групи. Саме за допомогою арт-терапевтичних технік ми зможемо дати дитині інструмент для того, щоб вона зрозуміла й навчилася програмувати, оцінювати та зреалізовувати свою власну «Стратегію успіху», стратегію «Я – творець свого життя» – ставлячи цілі, беручи відповідальність за свої дії та вчинки, ухвалюючи рішення й реалізуючи їх на практиці.

Саме арт-терапевтична технологія, адаптована до використання в навчально-виховному процесі чи процесі реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями, як зазначає О.Наконечна, сприятиме розв'язанню завдань формування позитивної «Я-концепції» особистості, забезпеченню емоційного комфорту дітей у школі, зниження тривожності і агресивних тенденцій, розвитку пізнавальної, соціальної та емоційної функцій, формуванню комунікативних навичок, активізації творчого потенціалу, що має забезпечити ефективний процес особистісної самоідентифікації такої дитини під час соціально-психологічної роботи та психолого-педагогічного супроводу [4, с. 40].

Саме тому в рамках нашого дослідження було розроблено арт-терапевтичну програму виховання

ціннісного ставлення до себе, власного здоров'я, власних емоцій, соціуму та життєорганізації. З метою вивчення та подальшої корекції ставлення дитини з функціональними обмеженнями до себе (як запоруки ціннісного ставлення до світу, що її оточує), у межах програми під час циклу занять на тему «Пізнаємо себе» нами було використано ряд арт-терапевтичних методів, зокрема – методи спонтанного та тематичного малювання при роботі з образом «Я», метод «Мандала», методи казкотерапії та ін.

Під час організації та проведення занять ми керувалися двокомпонентною метою. До діагностичного компонента мети проведеного заняття можемо віднести: інтерпретацію продуктів творчої діяльності дитини стосовно її уявлень про саму себе та визначення психо-емоційного стану дітей через використання методів арт-терапевтичної експрес-діагностики; до психолого-педагогічного компонента мети занять відносимо: розвиток художньо-творчого мислення дитини, пізнання самої себе та формування прагнення до постійного самовдосконалення, а також забезпечення дружньої позитивної та казково-фантастичної атмосфери, що сприятиме розкриттю, входженню дітей у казку та завдяки цьому – зняттю емоційного напруження [8, с. 31-35].

Зокрема, під час заняття «Намалюй себе» ми пропонуємо дотримуватися таких етапів. Перший із них – налаштування на роботу, активізація емоційної сфери дітей та первинна діагностика емоційного стану групи. Під час цього етапу ми налаштовуємо дітей на роботу за допомогою методу «Намалюй свій настрій», який полягає в розфарбовуванні дитиною запропонованого фахівцем зображення (пелюсточки, краплинки, сонячного промінчика, долоньки чи іншого запропонованого шаблону). Із бажання дитини працювати із певним шаблоном фахівець може зробити висновок про налаштування дитини на роботу та її психо-емоційний стан через аналіз кольорів та ліній. Аналіз такого малюнка може супроводжуватися запитаннями до дитини щодо її настрою, назви кольорів, або відчуттів, пов'язаних із цими кольорами, обраних матеріалів для малювання, заповненості шаблону малюнком дитини тощо. Основні висновки під час аналізу такого малюнка можна зробити, використовуючи фрагмент програми емоційно-вольового розвитку дітей та підлітків Т.Зінкевич-Євстигнєєвої «Чарівна країна всередині нас».

Другий етап заняття включає організацію художньо-творчої діяльності, рефлексії та поглибленого дослідження сприйняття дітьми намальованих образів. На даному етапі дитина рухається покроково за запропонованою історією, яка ділить заняття на чотири завдання. Перше завдання полягає в малюванні дитиною власного імені, а подальші – у малюванні себе в образі рослини, тварини та казкового персонажа. Даний етап роботи ми пропонуємо виконати в просторі заданого кола, адже, як зазначає Н.Полякова, «створення малюнка в колі – процес, що сам по собі передбачає діалог і взаємодію з довколишнім світом... Намальована на папері мандала відбиває стан її автора, служить своєрідним дзеркалом, що відображає особливості пацієнта і його відносини із зовнішнім світом» [5, с. 144].

Під час цього етапу особливо важливо пам'ятати про цінність використання методів арт-терапії, які дозволяють знайти точки дотику з дитиною, зрозуміти основні потреби дитини та шляхи їх задоволення. Окрім того, арт-терапія є способом допомогти «висловитися» дитині з функціональними обмеженнями через малюнок, казку, колаж, фотографію чи танець, створюючи свій неповторний образ. Також варто відзначити, що арт-терапія дає дитині можливість через творчість «побачити себе», що полягає не лише у відтворенні власних почуттів, емоцій, дій чи вчинків у творчій роботі, а й можливості побачити свій образ крізь призму різноманітних образів «Я», створених самою дитиною.

Кожен образ створюється поступово, за такою схемою:

- підготовка дитини до створення образу (читання завдання, вибір матеріалів для малювання);
- власна художньо-творча діяльність (власне створення зображення);
- обговорення із фахівцем створеного образу, відповідь на запитання фахівця;
- доопрацювання створеного образу (за потреби та бажанням дитини);
- презентація та обговорення створених образів (за бажанням).

Серед запитань, які сприяють в діагностиці фахівцем особливостей самоусвідомлення дитини та допомагають самій дитині ідентифікувати себе, прослідкувати риси свого характеру у взаємозв'язку із намальованим образом, можуть бути такі:

- подивіться, будь-ласка, на Ваш малюнок і дайте характеристику зображеному (рослині, тварині, казковому герою) за допомогою 3 прикметників: «Яка вона/Який він?»
- ви б хотіли щось змінити у своїх малюнках?
- які кольори Вам найбільше подобаються у ваших малюнках?
- які кольори Вам не подобаються, і які із них Ви б хотіли забрати чи замінити?

Під час третього етапу формулюються підсумки та здійснюється вторинна діагностика психо-емоційного стану дітей. Під час цього етапу заняття важливо звернути увагу дітей на те, як вони малювали себе в різних образах, на ті особливості, що їм сподобалися чи не сподобалися у власних малюнках, на те, як інші реагували й описували створені ними образи. У результаті такого обговорення ми виводимо дітей

на розуміння, що всі ми різні, але важливі в цьому світі, що саме тому необхідно поважати один одного й цінувати кожне життя – і людини, і тварини, і навіть маленької квіточки.

Таким чином, під час запропонованого заняття за допомогою невимушеної художньо-творчої діяльності спонтанного характеру реалізується її терапевтичний потенціал, у результаті чого дитина з функціональними обмеженнями не лише знімає напругу, а й пізнає світ і, що важливо – себе в цьому світі. Вона починає не лише ідентифікувати себе за певними ознаками, а через творчість та спілкування усвідомлює свої особливості, свій реальний «образ» та формує прагнення бути кращим у тій сфері, яка їй більше подобається.

Такі заняття, де творчість не потребує від дитини спеціальної підготовки та дає необмежений простір для «руху»; для яких підбрані ефективні матеріали для роботи над тематикою, що спонукають до роботи над собою, про що дитина не здогадується, а просто захоплено працює; під час яких фахівець чітко знає мету роботи, що він прагне побачити, які прояви особистості дитини відпрацювати та направити – можуть сприяти покращенню самопочуття дитини, гармонізувати її внутрішній світ та, як наслідок, вплинути на зовнішні прояви дитини через поведінку та ставлення до оточення. Це полегшує процеси адаптації, соціалізації та корекції наявних уявлень дитини про себе та свою групу, що, своєю чергою, має надзвичайно позитивний вплив на подальший розвиток дитини через особистісну ідентифікацію – розуміння та усвідомлення самої себе, себе в соціумі, природі та довколишньому світі загалом.

Література

1. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании : Учеб. пдля студ.сред. и высш.пед.учеб.заведений / Е.А.Медведева, И.Ю.Левченко, Л.Н.Комиссарова, Т.А.Добровольская. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 248 с.
2. Вознесенська О. Арт-терапія в роботі практичного психолога: Використання арт-технологій в освіті / О.Вознесенська, Л.Мова. – К. : Шкільний світ, 2007. – 120с.
3. Колупаєва А.А. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання. Видання доповнене та перероблене: наук.-метод. посіб. / А.А. Колупаєва, Л.О. Савчук. – К.: Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. – 274 с.
4. Наконечна О.В. Формування готовності майбутніх соціальних педагогів до використання арт-терапії в роботі з підлітками: дис. канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О.В. Наконечна. – Глухів, 2015.- 306 с.
5. Полякова Н. Метод «Мандала» як індикатор змін в процесі музично-корекційних занять з розумово відсталими дітьми / Н. Полякова // Простір арт-терапії. – Вип 1 (4). – 2007. – С.138-147.
6. Помиткіна Л.В. Уроки психології для учнів початкової школи: навч.-метод. посібник / Л.В.Помиткіна, Е.О.Помиткін. – К.: Освіта України, 2011 – 224с.
7. Словарь психолога-практика / Сост. С.Ю.Головин. – 2-е изд., перераб. і доп. – Минск.: Харвест, 2001. – 976с.
8. Хіля А.В. Подорож країною «Якія»: Виховання ціннісного ставлення до життя у дітей (дітей з функціональними обмеженнями, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах) через компонент «Я – особистість» засобами арт-терапії / А.В.Хіля., за ред. Деркач О.О. – Вінниця, 2015. – 40с.

References

1. Artpedagogika i artterapija v special'nom obrazovanii : Ucheb. pdlja stud.sred. i vyssh.ped.uceb.zavedenij / E.A.Medvedeva, I.Ju.Levchenko, L.N.Komissarova, T.A.Dobrovol'skaja. – M. : Izdatel'skij centr «Akademija», 2001. – 248 s.
2. Voznesens`ka O. Art-terapija v roboti prakty`chnogo psy`xologa: Vy`kory`stannya art-texnologij v osviti / O.Voznesens`ka, L.Mova. – K. : Shkil`ny`j svit, 2007. – 120s.
3. Kolupajeva A.A. Dity` z osobly`vy`my` osvitnimy` potrebamy` ta organizaciya yix navchannya. Vy`dannya dopovnene ta pereroblene: nauk.-metod. posib. / A.A. Kolupajeva, L.O. Savchuk. – K.: Vy`davny`cha grupa «ATOPOL», 2011. – 274 s.
4. Nakonechna O.V. Formuvannya gotovnosti majbutnix social`ny`x pedagogiv do vy`kory`stannya art-terapiyi v roboti z pidlitkami` : dy`s. kand. ped. nauk: 13.00.04 «Teoriya ta metody`ka profesijnoyi osvity`» / O.V. Nakonechna. – Gluxiv, 2015.- 306 s.
5. Polyakova N. Metod «Mandala» yak indy`kator zmin v procesi muzy`chno-korekciyny`x zanyat` z rozumovo vidstaly`my` dit`my` / N. Polyakova // Prostir art-terapiyi. – Vy`p 1 (4). – 2007. – S.138-147.
6. Pomy`tkina L.V. Uroky` psy`xologiyi dlya uchniv pochatkovoyi shkoly` : navch.-metod. posibny`k / L.V.Pomy`tkina, E.O.Pomy`tkin. – K.: Osvita Ukrainy`, 2011 – 224s.
7. Slovar' psihologa-praktika / Sost. S.Ju.Golovin. – 2-e izd., pererab. i dop. – Minsk.: Harvest, 2001. – 976s.
8. Xilya A.V. Podorozh krayinoyu «Yakiya»: Vy`xovannya cinnisnogo stavlennya do zhy`ttya u ditej (ditej z funkcional`ny`my` obmezhennyamy`, ditej-sy`rit ta ditej, pozbavleny`x bat`kivs`kogo pikluvannya ta ditej, yakі perebuvalyut` u skladny`x zhy`tlyevy`x obstavynax) cherez komponent «Ya – osoby`stist`» zasobamy` art-terapiyi / A.V.Xilya., za red. Derkach O.O. – Vinny`cya, 2015. – 40s.